

Anna Błachnio-Parzych¹

**Glosa do wyroku Europejskiego Trybunału Praw Człowieka
z 21 lipca 2020 r. w sprawie *Velkov v. Bułgaria*
(kumulacja postępowań za ten sam czyn)²**

Commentary on the Judgment of the European Court of Human Rights of 21 July 2020 in the Case of *Velkov v. Bulgaria* (Accumulation of Proceedings Concerning Penal Responsibility for the Same Act)

Teza

Artykuł 4 Protokołu nr 7 do Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności nie wyklucza prowadzenia postępowań mieszanych, nawet do ich zakończenia, jeśli spełnione zostały określone warunki. Pomiędzy przedmiotowymi postępowaniami powinny istnieć „wystarczająco bliskie powiązania rzeczowe i czasowe”.

Trybunał zauważa po pierwsze, że zarówno postępowanie administracyjne, jak i karne miały zasadniczo ten sam cel, a mianowicie karanie za zakłócenia porządku publicznego spowodowane przez skarżącego. Po drugie, z akt sprawy wynika, że ustalenia faktów dokonane w ramach postępowania administracyjnego nie zostały uwzględnione w postępowaniu karnym: zeznania tych samych świadków zostały zebrane i przeanalizowane oddzielnie w ramach każdego z postępowań. Po trzecie, kara pozbawienia wolności nałożona na skarżącego pod koniec postępowania administracyjnego nie była brana pod uwagę w orzeczeniu sądów karnych przy określaniu długości kary pozbawienia

---

¹ Anna Błachnio-Parzych – dr hab., prof. ALK, Akademia Leona Koźmińskiego w Warszawie / habilitated doctor, Kozminski University in Warsaw; ORCID: 0000-0002-2392-3479; ✉ ablachnioparzych@kozminski.edu.pl.

² Skarga nr 34503/10.

wolności lub odliczeniu od niej dni spędzonych przez skarżącego w areszcie lub areszcie domowym.

W świetle tych elementów, z których pierwszy, a mianowicie fakt, że oba postępowania miały ten sam cel karny, ma szczególne znaczenie, Trybunał stwierdza, że nie istniał wystarczająco bliski związek rzeczowy między postępowaniem administracyjnym i karnym prowadzonym przeciwko skarżącemu³.

Glosa

1. Wyrok wydany w sprawie *Velkov v. Bułgaria* dotyczy oceny zbiegu dwóch różnych reżimów odpowiedzialności penalnej za ten sam czyn z perspektywy sformułowanego w art. 4 Protokołu nr 7 do Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności⁴ zakazu *ne bis in idem*. Kluczowym problemem w tej sprawie była ocena związków zachodzących pomiędzy dwoma postępowaniami dotyczącymi tego samego czynu. Europejski Trybunał Praw Człowieka (ETPC) musiał zbadać, czy kolejne postępowanie dotyczące odpowiedzialności penalnej za ten sam czyn stanowi postępowanie ponowne (odrębne), czy też jest ono elementem postępowania „mieszanego”, stanowiącego zintegrowaną całość. W tym ostatnim przypadku nie dochodzi do naruszenia zakazu *ne bis in idem*.

Orzeczeniem, które stanowi „kamień milowy” w tym przedmiocie, jest wyrok ETPC z dnia 16 listopada 2016 r., *A i B v. Norwegia*⁵. Określono w nim kryteria oceny zachodzących pomiędzy postępowaniami związków, pozwalające na stwierdzenie, że stanowią one zintegrowane postępowanie „mieszane”. W stosunku do tego orzeczenia krytyczne uwagi sformułowane zostały nie tylko w uzasadnieniu zdania odrębnego⁶, ale także w literaturze⁷. Przyczyną takich jego ocen było przede wszystkim

³ *Velkov v. Bułgaria*, pkt 70, 78–79.

⁴ Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284 ze zm.; dalej: EKPC.

⁵ Skarga nr 24130/11 i 29758/11, pkt 130–134.

⁶ Zob. zdanie odrębne sędziego P. de Albuquerque do wyroku *A i B v. Norwegia*, pkt 50–56.

⁷ M. Luchtman, *The ECJ's...*, s. 1727–1728; M. Caianiello, *You...*, s. 283–298; M. Szwarc, *Łączne...*, s. 52; K. Ligeti, S. Tosza, *Challenges...*, s. 32; G. Mirandola, S. Lasagni, *The European...*, s. 128–129.

osłabienie ochrony przed naruszeniem zakazu ponownego prowadzenia postępowania i ponownego karania za ten sam czyn wskutek sformułowania nieprecyzyjnych kryteriów oceny związków zachodzących pomiędzy postępowaniami.

Koncepcja, zgodnie z którą w razie stwierdzenia określonych powiązań rzeczowych (merytorycznych) i czasowych między postępowaniami można przyjąć, że nie są one odrębnymi postępowaniami, a stanowią zintegrowane postępowanie „mieszane”, nie była koncepcją nową. Europejski Trybunał Praw Człowieka odwołał się do niej wcześniej m.in. w decyzji z dnia 30 maja 2000 r., *R.T. v. Szwajcaria*⁸, w decyzji z dnia 13 grudnia 2005 r., *Nilsson v. Szwecja*⁹ oraz w wyroku z dnia 17 grudnia 2015 r., *Boman v. Finlandia*¹⁰. Koncepcja ta miała jednak charakter marginalny i odnosiła się do postępowań dotyczących tzw. *secondary penalties*¹¹. Od czasu wydania wyroku *A i B v. Norwegia* sformułowane w nim kryteria dotyczące oceny związków między postępowaniami stały się kolejnym elementem testu składającego się na przeprowadzaną przez ETPC kontrolę kumulacji postępowań penalnych z perspektywy wymogów wynikających z *ne bis in idem*¹².

Pomimo aprobaty krytycznych uwag do wyroku w sprawie *A i B v. Norwegia*, pozytywnie należy ocenić sposób, w jaki ETPC w sprawie *Velkov v. Bułgaria* dokonał z perspektywy tych kryteriów oceny kumulacji postępowań penalnych dotyczących odpowiedzialności za ten sam czyn. Zachodzi bowiem obawa, że sądy krajowe, badając zbieg postępowań penalnych z perspektywy art. 4 Protokołu nr 7, będą powoływały się na wyrok w sprawie *A i B v. Norwegia* i formułowały argument, że taka kumulacja jest dopuszczalna w świetle orzecznictwa ETPC bez analizy zachodzących między tymi postępowaniami związków. Niestety w orzecznictwie Sądu Najwyższego znaleźć już można przykłady

---

⁸ Skarga nr 31982/96.

⁹ Skarga nr 73661/01.

¹⁰ Skarga nr 41604/11.

¹¹ W sprawach, w których wydane zostały wymienione rozstrzygnięcia tą karą był zakaz prowadzenia pojazdów.

¹² Zob. orzeczenia ETPC w sprawach wydanych po wyroku *A i B v. Norwegia*: wyrok z dnia 18 maja 2017 r., *Jóhannesson i inni v. Islandia*, skarga nr 22007/11, pkt 49–56; wyrok z dnia 6 czerwca 2019 r., *Nodet v. Francja*, skarga nr 47342/14, pkt 47–54; wyrok z dnia 8 lipca 2019, *Mihalache v. Rumunia*, skarga nr 54012/10, pkt 82–86.

takiego odwołania do wyroku *A i B v. Norwegia*¹³. To uzmysławia, jak ważne jest prezentowanie tych orzeczeń ETPC, w których Trybunał odniósł się do kryteriów sformułowanych w wyroku *A i B v. Norwegia*, ale ich analiza doprowadziła go do wniosku, że nie zostały one w badanej sprawie spełnione i w konsekwencji stwierdził naruszenie zakazu *ne bis in idem*. Sam fakt sformułowania tych kryteriów przez ETPC nie usprawiedliwia bowiem każdej kumulacji postępowań penalnych dotyczących odpowiedzialności za ten sam czyn.

2. Przechodząc do okoliczności sprawy, w której został wydany omawiany wyrok, to I.M. Velkov, kibic klubu piłkarskiego Lokomotiv Plovdiv, 17 maja 2008 r. próbował wejść na stadion Sandanski, gdy odbywał się na nim mecz. Następnie I.M. Velkov i inni kibice zaczęli rzucać różnymi przedmiotami w stronę trybuny kibiców CSKA Sofia i policjantów. Wybili szyby w kilku pojazdach zaparkowanych na parkingu stadionu.

Następnego dnia przeciwko I.M. Velkov i sześciu innym kibicom Lokomotivu Plovdiv zostało wszczęte postępowanie o wykroczenia administracyjne z art. 25–28 ustawy z 2004 r. o ochronie porządku publicznego podczas zawodów sportowych. Skarżącemu postawiono zarzut zakłócenia porządku publicznego. W orzeczeniu z dnia 29 maja 2008 r. wymierzono mu za ten czyn karę 15 dni aresztu oraz zakaz udziału w imprezach sportowych na okres 2 lata.

Jednocześnie Prokuratura Rejonowa w Sandanskim wszczęła przeciwko niemu postępowanie o przestępstwo chuligaństwa z art. 325 bułgarskiego kodeksu karnego polegające na obrazie policji i innych kibiców, nieposłuszeństwu i stawieniu oporu policji oraz rzucaniu kamieniami w kierunku policji i kibiców. W postępowaniu przygotowawczym przesłuchano m.in. 17 policjantów, którzy zeznawali wcześniej w postępowaniu o wykroczenie. Podobnie w postępowaniu przed Sądem

---

¹³ Zob. postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 4 grudnia 2019 r., II KK 208/19, w którym badając zbieg odpowiedzialności karnej i administracyjno-karnej Sąd Najwyższy powołał się m.in. na wyrok *A i B v. Norwegia*, wymienił sformułowane w nim kryteria i na tym poprzestał badanie podniesionego w kasacji zarzutu naruszenia *ne bis in idem*. Sąd Najwyższy nie zbadał, czy pomiędzy postępowaniami zachodzą związki spełniające te kryteria. Swoje rozważania podsumował stwierdzeniem niezajdującym oparcia w wyroku *A i B v. Norwegia*, że „co do zasady” kumulacja postępowań penalnych nie stanowi negatywnej przesłanki procesowej z art. 17 § 1 pkt 7 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego, Dz.U. 2018, poz. 1987, tekst jedn. ze zm.

Rejonowym w Sandanskim przesłuchano kilku świadków, którzy składali wcześniej zeznania w postępowaniu administracyjnym. W wyroku z dnia 20 stycznia 2009 r. I.M. Velkov został uznany za winnego popełnienia zarzucanego mu przestępstwa i skazany na karę 2 lat pozbawienia wolności. Wyrok ten został zaskarżony apelacją, którą wyrokiem z dnia 6 stycznia 2020 r. Sąd Okręgowy w Błagojewgradzie oddalił. Następnie I.M. Velkov wniósł kasację do Sądu Najwyższego, którą sąd ten oddalił wyrokiem z dnia 5 października 2010 r.

We wniesionej przeciwko Bułgarii skardze do ETPC I.M. Velkov zarzucił naruszenie art. 4 Protokołu nr 7 do EKPC. W wyroku z dnia 20 lipca 2020 r. ETPC jednomyślnie stwierdził, że doszło do naruszenia tego przepisu.

3. Jak już była o tym mowa, kluczowe znaczenie dla stwierdzenia, czy w badanej sprawie naruszono art. 4 Protokołu nr 7 do EKPC, miała ocena związków zachodzących pomiędzy dwoma postępowaniami o charakterze penalnym dotyczącymi tego samego czynu I.M. Velkova. Powołując się na wyrok *A i B. v. Norwegia*, ETPC stwierdził, że aby postępowania penalne dotyczące tego samego czynu potraktowane zostały jako zintegrowane postępowanie „mieszane”, konieczne jest wykazanie, że istnieją pomiędzy nimi „wystarczająco bliskie powiązania rzeczowe i czasowe”¹⁴.

Analizę argumentacji ETPC rozpocznę od czterech kryteriów mających znaczenie dla oceny związków rzeczowych. Najważniejszym z nich jest realizacja przez postępowania penalne różnych celów. Europejski Trybunał Praw Człowieka wymaga, aby te cele, pomimo różnic, były względem siebie komplementarne. Oznacza to, że mogą one odnosić się do różnych aspektów tego samego czynu. Nie chodzi tylko o cele wyznaczone w sposób abstrakcyjny, ale o cele konkretne¹⁵. Ten wymóg należy odczytać również w ten sposób, że chodzi nie tyle o cele deklarowane, co rzeczywiście realizowane.

Podkreślić należy, że z oceną tego kryterium wiąże się największe ryzyko osłabienia ochrony przed naruszeniem *ne bis in idem*¹⁶. W procesie

¹⁴ *Velkov v. Bułgaria*, pkt 70, 76.

¹⁵ *Velkov v. Bułgaria*, pkt 70–71.

¹⁶ Zob. pkt 50–56 i 79 zdania odrębnego sędziego P. De Albuquerque do wyroku *A i B v. Norwegia*.

ewolucji orzecznictwa ETPC dotyczącego zakazu ponownego prowadzenia postępowania i ponownego karania ważnym momentem było przyjęcie jednolitego sposobu rozumienia tożsamości czynu (*idem*). Europejski Trybunał Praw Człowieka dokonał tego w wyroku z dnia 10 lutego 2009 r., *Zolotukhin v. Rosja*, w którym stwierdził, że znaczenie w tym przedmiocie ma tożsamość faktów. Tym samym ETPC opowiedział się przeciwko takiemu rozumieniu tożsamości czynu, dla której znaczenie ma tożsamość jego oceny prawnej (*idem crimen*)¹⁷. W tym ostatnim przypadku brak tożsamości czynu uzasadniano różnicą celów, dla ochrony których prawodawca zadecydował o penalizacji czynu w ramach różnych reżimów odpowiedzialności. W wyroku *Zolotukhin v. Rosja* ETPC stwierdził, że takie rozumienie „*idem*” nie zapewnia rzeczywistej ochrony tych wartości, dla których obowiązuje zakaz *ne bis in idem*. Ochrona przed jego naruszeniem przybiera wówczas formę teoretyczną i iluzoryczną¹⁸.

Badając realia omawianej sprawy, ETPC doszedł do wniosku, że zarówno postępowanie karne, jak i postępowanie administracyjne, miały zasadniczo ten sam cel. Tym celem było ukaranie za zakłócenie porządku publicznego, którego dopuścił się I.M. Velkov. Uzasadnienie omawianego wyroku pozwala wręcz na wniosek, że to kryterium miało dla ETPC szczególne znaczenie¹⁹. Tę argumentację można uzupełnić także odwołaniem do tożsamości groźących z tytułu popełnienia przestępstwa i wykroczenia administracyjnego kar. Zwrócił na to uwagę sędzia K. Wojtyczek w zdaniu odrębnym do wyroku ETPC z dnia 17 lutego 2015 r., *Boman v. Finlandia*. Stwierdził, że orzeczenie kary tego samego rodzaju przeczy ocenie postępowań jako służących różnym, ale komplementarnym celom, których nie można byłoby osiągnąć w jednym postępowaniu²⁰. Z aprobatą do takiej weryfikacji omawianego kryterium Trybunał odniósł się w wyroku z dnia 18 maja 2017 r., *Jóhannesson i inni v. Islandia*²¹.

Dla stwierdzenia zachodzących między postępowaniami związków rzeczowych znaczenie ma również sposób prowadzenia tych postępowań.

¹⁷ Skarga nr 14939/03, pkt 82–83. Więcej na temat zmian dotyczących sposobu rozumienia *idem* zob. P. Hofmański, w: *Konwencja...*, s. 657–661.

¹⁸ *Zolotukhin v. Rosja*, pkt 80–81.

¹⁹ *Velkov v. Bułgaria*, pkt 79.

²⁰ Skarga nr 41604/11, pkt 5.

²¹ Skarga nr 22007/11, pkt 51.

W kolejnym postępowaniu nie powinno dochodzić do powtórnego zbierania dowodów oraz powtarzanej ich oceny. Postępowania tworzą integralną całość, jeśli zachodzi między nimi taka interakcja, dzięki której ustalenia poczynione w pierwszym postępowaniu wykorzystywane są w kolejnym postępowaniu. Trudno powstrzymać się od refleksji, że mimo tego, iż formułując te kryteria, ETPC nie ograniczył możliwości oceny kumulacji postępowań jako zintegrowanego postępowania „mieszanego” do postępowań o określonym charakterze występujących w określonej sekwencji, to – z uwagi na różnice poziomu ochrony prawa do obrony w poszczególnych postępowaniach – taka relacja nie jest możliwa bez naruszenia tego prawa w odniesieniu do każdej konfiguracji postępowań o charakterze penalnym.

W omawianej sprawie w obu postępowaniach przeprowadzane były te same dowody. Następnie dowody te były oceniane niezależnie od siebie na potrzeby ustaleń dokonywanych w każdym z tych postępowań. W konsekwencji, ustalenia faktyczne dokonane w jednym postępowaniu nie miały znaczenia dla drugiego postępowania. Z tych przyczyn ETPC trafnie stwierdził, że nie zostało spełnione omawiane kryterium²².

Kolejnym kryterium dotyczącym związków rzeczowych zachodzących między postępowaniami jest przewidywalność tych postępowań jako konsekwencji popełnienia czynu. Nie chodzi jedynie o przewidywalność wynikającą z obowiązującego prawa, ale również z praktyki w tym zakresie organów postępowania. W glosowanym wyroku ETPC wymienił to kryterium, ale analizując okoliczności sprawy, nie odniósł się do niego. Zauważyć jednak należy, że w badanej sprawie postępowanie karne i postępowanie o wykroczenie administracyjne toczyły się przez pewien czas równoległe, więc nie ma wątpliwości, że to kryterium zostało wypełnione.

Warto jednak dodać, że przewidywalność kolejnego postępowania stanowi cenną wskazówkę dla stwierdzenia, czy postępowania stanowią zintegrowane postępowanie „mieszane”. Nie oznacza ona, że w kolejnym postępowaniu rozstrzygnięcie wydawane ma być w sposób automatyczny, gdyż odpowiedni organ musi rozważyć określone okoliczności mające znaczenie dla oceny innego aspektu tego samego czynu, ale wszczęcie i prowadzenie także tego postępowania powinno stanowić dla sprawcy

---

²² *Velkov v. Bułgaria*, pkt 78.

przewidywalną konsekwencję jego czynu. Ta przewidywalność ma znaczenie z punktu widzenia ochrony zasady pewności prawa, ale służy także zapewnieniu, że łączna reakcja na czyn będzie proporcjonalna.

Realizacja tej potrzeby wynika także z ostatniego kryterium oceny materialnych związków między postępowaniami. To kryterium sprowadza się do kontroli, czy podczas wymiaru kary w postępowaniu później zakończonym uwzględniana jest surowość kary orzeczonej we wcześniej zakończonym postępowaniu, czy istnieją mechanizmy redukcji orzekanych w tych postępowaniach kar²³. W badanej sprawie kara pozbawienia wolności orzeczona za wykroczenie administracyjne nie została uwzględniona przy wymiarze kary pozbawienia wolności w postępowaniu karnym. Z uzasadnienia wyroku wynika, że mechanizmem pozwalającym na stwierdzenie omawianego kryterium mogłoby być nawet zaliczenie na poczet wykonania orzeczonej kary pozbawienia wolności odbytej wcześniej kary aresztu²⁴.

Pomiędzy postępowaniami, które mają stanowić zintegrowane postępowanie „mieszane”, konieczne jest również stwierdzenie związków czasowych. W glosowanym wyroku podkreślono, że nie oznacza to, że postępowania muszą być prowadzone równolegle (jednocześnie) od początku do końca. Państwo powinno mieć możliwość wyboru prowadzenia postępowań stopniowo, jeżeli taka organizacja wymiaru sprawiedliwości uzasadniona jest troską o efektywność i dobre sprawowanie wymiaru sprawiedliwości, służy innym celom społecznym i nie prowadzi do nadmiernego ciężaru dla sprawcy czynu. W ramach przysługującej każdemu państwu swobody w tym zakresie postępowania muszą jednak pozostawać w ścisłym związku czasowym, nie mogą być zbyt rozłożone w czasie. Brak związku w czasie pomiędzy postępowaniami prowadzi bowiem do stanu niepewności. Taki stan z kolei niweczy jedną z wartości, dla ochrony których w systemie prawnym obowiązuje zakaz ponownego sądzenia lub ukarania za ten sam czyn²⁵. W badanej sprawie taki związek czasowy wystąpił. Wprawdzie postępowanie o wykroczenie administracyjne zakończyło się w maju 2008 r., a postępowanie karne w październiku 2010 r., ale toczyły się one równolegle do 29 maja 2008 r.²⁶

²³ *A i B. v. Norwegia*, pkt 132.

²⁴ *Velkov v. Bułgaria*, pkt 78.

²⁵ *Velkov v. Bułgaria*, pkt 72.

²⁶ *Velkov v. Bułgaria*, pkt 77.

4. Podsumowując, wyrok w sprawie *Velkov v. Bułgaria* stanowi przykład orzeczenia, w którym pomimo akceptacji sformułowanych w wyroku *A i B v. Norwegia* kryteriów oceny kumulacji postępowań penalnych jako zintegrowanego postępowania „mieszanego”, ETPC stwierdził, że doszło do naruszenia zakazu *ne bis in idem*. Spośród tych kryteriów szczególne znaczenie dla ETPC miało sprawdzenie, czy te postępowania realizują różne, ale jednocześnie komplementarne cele. W badanej sprawie cel obu postępowań był tożsamy, a mianowicie ukaranie sprawcy tego samego czynu. Poza tym, ETPC nie stwierdził związków dotyczących przebiegu obu postępowań (zwłaszcza w zakresie przeprowadzenia dowodów i ich oceny), jak również wpływu kary wcześniej orzeczonej na wymiar kary dokonany w później zakończonym postępowaniu. W konsekwencji, zachodzące między postępowaniami związki rzeczowe nie pozwalały na ich ocenę jako jednego postępowania „mieszanego”.

Głosowany wyrok ma znaczenie dla polskich sądów, dla których sformułowanie w wyroku *A i B v. Norwegia* kryteriów pozwalających na ocenę kumulacji postępowań penalnych jako dopuszczalnej w określonych warunkach nie powinno oznaczać, że taka kumulacja jest generalnie dopuszczalna i nie narusza art. 4 Protokołu nr 7. Wymaga ona szczegółowej analizy tych kryteriów, takie jak przeprowadzona w sprawie *Velkov v. Bułgaria*.

Summary

The judgment of the European Court of Human Rights in *Velkov v. Bulgaria* case regards the accumulation of proceedings concerning penal responsibility for the same act. If there is "a sufficiently close connection in substance and time" between such proceedings, they are treated as integrated "mixed" proceedings. The criteria for the assessment of those connections between proceedings were formulated in the judgment in *A and B v. Norway* case. This judgment was met with fair criticism, which was mainly due to the imprecise nature of the given criteria. However, the judgment in *Velkov v. Bulgaria* case demonstrates that the adoption of these criteria does not mean that the accumulation of penal responsibility for the same act is generally permissible, and a careful examination of the connections between proceedings from the perspective of the above-mentioned criteria may lead to the assessment of the accumulation as inadmissible in the light of Article 4 of Protocol No. 7 to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

Anna Błachnio-Parzych

Keywords

ne bis in idem, cumulation of penal proceedings, European Court of Human Rights, cumulation of penal responsibility, integrated mixed proceedings

Bibliography

- Caianiello M., *You can't always counterbalance what you want*, *European Journal of Crime*, „Criminal law and Criminal Justice” 2017, nr 25.
- Hofmański P., w: *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Tom II. Komentarz do artykułów 19–59 oraz Protokołów dodatkowych*, red. L. Garlicki, Warszawa 2011.
- Ligeti K., Tosza S., *Challenges and Trends in Enforcing Economic and Financial Crime: Criminal Law and Alternatives in Europe and the US*, w: *White Collar Crime: A Comparative Perspective*, red. K. Ligeti, S. Tosza, Oxford 2019.
- Luchtman M., *The ECJ's Recent Case Law on Ne Bis in Idem: Implications for Law Enforcement in a Shared Legal Order*, „Common Market Law Review” 2018, vol. 55.
- Mirandola G., Lasagni S., *The European ne bis in idem at the Crossroads of Administrative and Criminal Law*, „EUCRIM. The European Criminal Law Associations' Forum” 2019, nr 2.
- Szwarc M., *Łączne zastosowanie sankcji administracyjnych i karnych w świetle zasady ne bis in idem (uwagi na tle orzecznictwa ETPC)*, „Państwo i Prawo” 2017, nr 12.